

BİR KEZ DAHA ESKİ TÜRKÇE *YADA* ~ *YADAN* ~ *YAGAN* “FİL” KELİMESİNİN ETİMOLOJİSİ ÜZERİNE

Orçun ÜNAL

Özet: Eski Türkçe *yaya* ~ *yayan* ~ *yagan* “fil” kelimesinin etimolojisi üzerine yapılan bu çalışma, kelimenin 6. yüzyıl civarlarında Çince den doğrudan ve yalnızca Genel Türkçeye **zaŋ* olarak girdiğini ve +*gA* ile +*gAn* eklerini alarak Eski Türkçede bilinen şekilleriyle ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Bunun yanı sıra, alıntılar ve tarihî kayıtlar aracılığıyla Eski Türkçe söz başı *y-* sesine karşılık 6. yüzyılda Genel Türkçede *z-*, Bulgar Türkçesinde ise *d'-* sesinin var olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Moğolca *ja'an* “fil” ise ya Erken Genel Türkçe **zaŋgan* veya Geç Eski Türkçe **jaŋan* şeklinden bir alıntıdır. Çalışmanın sonunda, Proto-Türkçe **d-* **j-* **y-* **ŋ-* seslerinin Genel Türkçe ve Bulgar Türkçesindeki gelişimleri tanıklar üzerinden tartışılmış ve özetlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Eski Türkçe, Moğolca, fil, alıntı, söz başı ünsüzü.

Once Again on the Etymology of Old Turkic *Yaya* ~ *Yayan* ~ *Yagan* “Elephant”

Abstract: The present study on the etymology of the Old Turkic *yaya* ~ *yayan* ~ *yagan* “elephant” claims that the word was borrowed from Chinese only and directly into Common Turkic as **zaŋ* about in the 6th century and that it yielded the attested forms in Old Turkic after the formatives +*gA* and +*gAn* had been attached. It is also tried to be shown by means of loanwords and historical records that Common Turkic and Bulgar Turkic of the 6th century had onset *z-* and *d'-* respectively in place of the Old Turkic onset *y-*. The Mongolic *ja'an* “elephant” was borrowed either from Early Common Turkic **zaŋgan* or Late Old Turkic **jaŋan*. In the final part of the study, the development of the Proto-Turkic onset consonants **d-* **j-* **y-* **ŋ-* in Common Turkic and Bulgar Turkic is discussed and summarized.

Key words: Old Turkic, Mongolic, elephant, loanword, onset consonant.

Alexander Vovin'in 2008 tarihli “Some Thoughts on the Origin of Old Turkic *yaya* ~ *yayan* ~ *yagan* and Middle Mongolian *za'an* ‘elephant’” başlıklı makalesi, ilk defa Eski Türkçe *yaya* ~ *yayan* ~ *yagan* “fil” ve Orta Moğolca *ja'an* “fil” kelimelerinin etimolojisini makale boyutunda ele alarak kökenleri ve tarihî gelişimleri hakkında ortaya tutarlı ve ayrıntılı bir tablo koymaya çalışmaktadır. Vovin, makalesinde öncelikle Türkçe ve Moğolca kelimenin yabancı kökenli olması gerektiğini ifade etmekte ve daha önceki etimolojilere değinmektedir. Türkçe ve Moğolca kelimenin Sanskrit *nāga* “yılan; fil” kelimesinden geldiği yönündeki etimolojiyi geçerli ve haklı sebeplerle

reddetmektedir¹. Sonrasında Eski Türkçe ve Moğolca kelimelere eğilen Vovin, Türkçede en eski ve orijinal varyantın *yaŋa* olduğunu belirlemekte ve Moğolca kelimenin kökeninin ise *ja'an* (< **jaŋan*) değil, uzun ünlü **jān* olduğunu öne sürmektedir. Sonuç olarak, ortaya aşağıdaki karmaşık alıntılanma ve gelişim şeması çıkmaktadır:

Erken Orta Çince 象 *zjaŋ* ‘fil’ veya Proto-Tay **jaaŋ?* ‘fil’ → Eski Bulgar Türkçesi **jāŋ* (→ GT **yāŋ* > ET *yaŋa*) > **jān* → Mo. *jān* <ja'an

Bu şemaya göre; Erken Orta Çince *zjaŋ* veya Proto-Tay **jaaŋ?* kelimesi, **jāŋ* olarak Eski Bulgar Türkçesine alıntılanmıştır. Eski Bulgar Türkçesi **jāŋ* ise, Genel Türkçeye **yāŋ* olarak geçmiş ve son türeme (anaptiksiz)² ile *yaŋa* şeklini almıştır. Eski Bulgarca **jāŋ*, Bulgarcadaki *ŋ* > *n* değişimiyle birlikte **jān* şeklini almış ve bu hâliyle Moğolcaya alıntılanmıştır.

Bütün açıklamalar içerisinde özellikle Türkçeye (Bulgar Türkçesi, Ana Türkçe, Genel Türkçe) ilgili önermelerden bazıları verilere dayalı değildir veya mevcut verilerle çelişmektedir; bazıları ise örneklendirilmedikleri için inandırıcılıktan uzaktır. Aşağıda bunları maddeler hâlinde verdik:

1. Vovin'e göre; Bulgar Türkçesinde erken dönemlerden itibaren Proto-Türkçe */n/ ve */ŋ/ fonemleri [n] sesinde eriyerek birleşmiştir (Vovin, 2008, s. 417). Diğer bir deyişle, Bulgar Türkçesinde 5. yüzyıldan önce bir *ŋ* > *n* değişimi gerçekleşmiştir.
2. Söz başı *j*- sesi, Proto-Türkçe **y*- sesinin Bulgarcadaki düzenli karşılığıdır (Vovin, 2008, s. 418).
3. Eski Uygurca *yaŋa* ile İslamiyet sonrası eserlerde görülen *yaŋan* ve *yagan* şekilleri arasındaki bağlantı yeteri kadar açıklanmamış ve kronolojik önceliği dolayısıyla *yaŋa* şeklinin orijinal olduğuna hüküm verilmiştir. Öyleyse, İslamiyet sonrası kaynaklarda *yaŋan* ve *yagan*, İslamiyet dairesi dışında kalan Tuvalarda *čaan* ve Sarı Uygurlarda *yayan* ~ *yaŋan* (Roos, 2000, s. 390) olarak ortaya çıkan kelimenin sonundaki /n/ nedir? Bir ek midir yoksa analogik bir ekleme midir?
4. Genel Türkçe düzeyinde **yāŋ* > *yaŋa* şeklinde başka bir örneği bulunmayan bir değişim varsayılmıştır (Vovin, 2008, s. 419).

¹ Sanskrit *nāga* ‘yılan, fil’ kelimesi, Eski Uygurcada *naga* ‘ejderha, yılan hükümdarı’ ve DLT’de *nāg* ‘timsah’ olarak görülmektedir. Bu kelimeler, Soğdca *n'k'* *nāk/g* ‘dragon’ (Gharib, 2004, s. 230) şeklinden alıntıdır.

² Vovin (2008, s. 419), ET *yaŋa* kelimesinin sonundaki /a/ türemesini dengeleyici uzatmanın (*compensatory lengthening*) bir sonucu olarak açıklamıştır ancak dengeleyici uzatma kelime içindeki bir ünsüzün düşmesi sonucu onun önündeki ünlünün uzaması durumudur. Vovin’in dengeleyici uzatmayla kastettiği durum, uzun *ā* ünlüsünün kısalmasını dengelemek amacıyla ortaya çıkan bir son türemedir.

Yukarıda verilmiş olan önermelerin yanlış olduğunu aşağıda sırasıyla göstermeye çalışacağız.

1. Vovin’in iddiasının aksine, [ŋ] sesi uzun süre Bulgar Türkçesinde korunmuştur. Macarca, Votyakça ve Çeremisçedeki Bulgarca-Çuvaşça kökenli sözcükler, *ŋ* sesinin uzun süre korunduğuna ilişkin kesin kanıtlar sunar (Ceylan, 1997, s. 108): Mac. *tenger* “deniz” (GT *tāŋiz*), Votyakça (diyal.) *baŋ* “yanak, yüz” (GT *bāŋ*), *eŋer* “eyer” (Çuv. *ēner* ~ *yēner*, Yak. *iŋir*), *tiŋgül’i* “dingil” (Çuv. *tenel* ~ *tēnēl*), Çeremisçe *seŋ* “yenmek” (Çuv. *śēn-* : GT *yāŋ-*), *śāŋa* “sinek” (Çuv. *śāna* : GT *siŋäk*). Ayrıca Volga Bulgar Türkçesindeki *tan-* ve Nagyszentmiklós hazinesi Yunan harfli yazıtındaki ταŋ- fiilleri, muhtemelen fonetik olarak *taŋ-* (= ET *taŋ-*) şeklini temsil etmektedir (Erdal, 1993, ss. 119-121). Buna göre, Bulgar Türklerinin batıya göç etmelerinden önce dillerinde *ŋ* > *n* değişiminin gerçekleşmiş olması mümkün görünmemektedir.

2. Söz başı *ǰ-* sesi, Volga Bulgarcasında görüldüğü gibi yalnızca Bulgar Türkçesine özgü bir kelime başı sesi değildir. Örnek olarak, KM *ǰise-* ~ *ǰese-* “nöbet tutmak” : ET *yezä-* “devriye gezmek”, KM *ǰemis* ~ *ǰimis* ~ *ǰimes* “yemiş”: ET *yemiš* “yemiş” (krş. Çuv. *šiměš*, Mac. *gyümölcs* < BT **ǰemilč*), KM *ǰes* ~ *ǰed* ~ *ǰis* “bakır” : ET *yāz* “bakır, pirinç” ve KM *ǰoso* “aşıboyası” : GT *yoša* “aşıboyası” gibi kelime çiftleri Genel Türkçenin tanıklanmamış dönemlerinde *ǰ-* veya benzeri bir sesin varlığını çok açık olarak göstermektedir. Aslında tanıklanmış en eski Bulgar Türkçesi için ayırıcı olan söz başı sesi *d-*’dir. Volga Bulgarcasında ve Macarcadaki alıntılarda görülen *ǰ-* ise *d-* sesinden gelişmiş görünmektedir.

3. ET *yağan* ve *yaşa* arasındaki bağlantı bizce fonetik değildir ve ‘+*n*’ gibi bir ekle de açıklanamaz. Ayrıca *yağan* şeklinin *yaşa* şekline göre daha geç tanıklanmış olması onun ikincil olduğunu kanıtlamaz. Bizce, *yağan* ve *yaşa* şekilleri bağımsızdır ve aralarındaki bağlantı morfolojiktir. Bu konuya aşağıda tekrar değineceğiz.

4. Ana Türkçe ile Eski Türkçe arasında son türeme örneklerine pek sık rastlanmamaktadır³. Bu tür örnekler, Eski Türkçe ile Orta Türkçe arasında gösterilebilir: ET (DLT) *šip* “iki yaşındaki tay” > Orta Kıpçakça *šipa* “eşek yavrusu” (EDPT, s. 783) vb.

Moğolcayla ilgili olarak da, Orta Moğolca *ǰa’an* ve Klasik Moğolca *ǰayan* şekillerinin Proto-Moğolca **ǰān* dışında **ǰayan* (**ǰaxan*) şekline de geri götürülebileceği belirtilmelidir. Moğolcadaki Türkçe alıntılar bu gelişimin güzel örneklerini verir: ET *sag-* “(süt) sağmak” < PT **saga-* → PMo. **saya-* (**saxa-*) > *sa’a-* > Genel Moğolca *sā-*.

³ Verilebilecek tek son türeme örneği, Mo. *ǰar* “el, kol” : ET *karı* “kolun dirsek ile el arasındaki kısmı” kelimeleridir.

Vovin'in EOÇ *zjaŋ' veya Proto-Tay *jaaŋ² ile örneklendirdiği kelime, birçok Uzak Doğu dili arasında dolaşan ve esasında Çince kökenli olmayan bir kelimedir. Bu kelimenin dolaşımı şöyle özetlenebilir: Avustroasya dillerinin birinden (Harya *de'reŋ*, Proto-Monik *draŋ > Klasik Mon *draŋ* ~ *graŋ*, Proto-Viet-Muong *traŋ) Çinceye (EÇ *s-jaŋ² veya *ziaŋ⁴) ve Klasik Tibetçeye (*glaŋ*) geçmiş, Çince'den Tay-Kaday dillerine (Proto-Tay *jāŋ^C / *jāŋ^C) alıntılanmış, Tay-Kaday dillerinden Tibet-Birman dillerine (Proto-Lolo-Burma *tsaŋ > Klasik Burmaca *chaŋ*^A [s^haŋ], Lepça *tyaŋ-mo*, Yidu Luoba *a-taŋ*) girmiş ve nihai olarak Tibet-Birman dillerinden tekrar Proto-Monik (*ciŋ) ve Proto-Semai (*ciŋn) dillerine geri alıntılanmıştır (Behr, 2004, s. 190; Schuessler, 2007, s. 534).

Vovin, kendi Moğolca rekonstrüksiyonundaki (*jān) uzun ünlüyü açıklayabilmek için Proto-Tay *jaaŋ² şeklini tercih etmiştir. Ancak Moğolca kelimenin *jayan şekline de geri gidebileceği ve Türkçe *yaŋan* ~ *yagan* kelimesinin DLT'de kısa ünlü olduğu göz önüne alınırsa, kelimenin kökeninin Çince olması daha muhtemeldir. Zaten Proto-Tay dilinin *urheimatı* sayılan Guangxi-Vietnam sınır bölgeleri (Pittayaporn, 2009, s. 3) Türkçe ve Moğolcanın konuşulduğu bölgelere binlerce kilometre uzaklıktadır. Aşağıda Türkçe *yaŋa* ~ *yaŋan* ~ *yagan* ve Moğolca *ja'an* kelimesinin alıntılanma ve değişim yolunu verecek, arkasından gerekli açıklamaları yapacağız:

Çince 象 xiàng “fil; fildişi”⁶: Erken Orta Çince *zjaŋ*^{B 7}, Eski Kuzey Batı Çincesi *zaŋ*, Orta Tang *ziaŋ* (Schuessler, 2007, s. 534)⁸ → Genel Türkçe *zaŋ “fil” > *zaŋ+ga, *zaŋ+gan > *zaŋga, *zaŋgan > *zaŋa, *zaŋan > Eski Türkçe *yaŋa* ~ *yaŋan* ~ *yagan*⁹, Orta Türkçe *yaŋa*¹⁰ ~ *yaŋan* ~ *yagan*, Çağ. (Senglah) *yänägän* (“gergedan”), Tuv. *caan*, Sarı Uyg. *yaŋan* ~ *yaŋan*.

⁴ krş. EÇ *s-daŋ² (Baxter-Sagart, 2011, s. 143), EÇ *lhaŋ² (Starostin).

⁵ Bu kelime için önerilen diğer rekonstrüksiyonlar şöyledir: *jaŋ (Li, 1977, ss. 168-173), *jaŋ^C (Schuessler, 2007, s. 534), *jāŋ^C (Pittayaporn, 2009, s. 327).

⁶ Çince “fil” için bir kelime daha bulunmaktadır: 豫 yù: EOÇ *jiä*^h (Pulleyblank, 1991, s. 383), yoH (Baxter, 1992, s. 806), *jö* (Starostin), *jiwo*^C (Schuessler, 2007, s. 592). Ancak Schuessler (2007, s. 592), bu kelimenin “fil” anlamına geldiği erken dönem bir metnin bulunmadığını bildirmektedir. Böyle bir kelimenin erken dönemdeki varlığı kabul edilse ve Pulleyblank'ın tasarladığı *jiä*^h telaffuzunu esas alınsa bile, bu şekilden ET *yaŋa* kelimesine ulaşmak Türkçenin morfolojisi açısından mümkün değildir.

⁷ krş. EOÇ *ziaŋ*' (Pulleyblank, 1991, s. 339), OÇ *zjang*X (Baxter-Sagart, 2011, s. 143).

⁸ Pulleyblank (1991, s. 339), Geç Orta Çince için *shiaŋ*', Erken Mandarince için *sjaŋ*' telaffuzunu tasarlamaktadır.

⁹ *Yaŋan* ve *yagan* şekilleri, İslamiyet sonrası eserlerde (DLT, KB, AH, RKT) görülmektedir.

¹⁰ Ming dönemine ait Uygurca-Çince sözlükte “fil” kelimesi *yaŋa* olarak geçmektedir (Yunusoğlu, 2012, s. 74).

Genel Türkçe (6.-7. yy.) **zān(g)an* → PMo. **janggan* > **jayan* > OM *ja’an*
veya Genel Türkçe (11.-12. yy.) **jagan* → PMo. **jayan* > OM *ja’an*.

1. Çince **zyan* → GT **žan*: Türklerin Çince den aldığı kelimenin şekli, Eski Kuzey Batı Çincesi (yaklaşık M.S. 400) *zan* ile Orta Tang dönemi (yaklaşık M.S. 775) *zian* arasında ve EOÇ *zjan* şekline yakın olmalıdır. Çince kelimenin başındaki *zi-* veya *zy-* sesi, Türkler tarafından ona en yakın sesle telafi edilmiş olmalıdır. Bu ses bizce [ž] sesidir. Bu sesin erken dönem Türkçedeki varlığını aşağıda göstermeye çalışacağız.

Çince kelimenin doğrudan ve yalnızca Genel Türkçeye alıntıldığını kabul etmek için geçerli üç sebep vardır:

i) Kelime, Çuvaşçada tanıklanmamıştır. Aksine, bizzat Vovin’in (2011, s. 272) iddia ettiği gibi Çuvaşça *sālan* (< **slan*?) “fil” kelimesi MÖ. 1. yüzyıl civarlarında Eski Çince **slan* “fil”¹¹ kelimesinden alınmıştır¹². Demek ki o tarihten itibaren Bulgar Türkçesinde “fil” için bir kelime bulunmaktadır. Bunun haricinde elimizdeki tarihî veriler Bulgar Türkçesini konuşan halkların 4. yüzyılda Sibiry’a dan ayrılarak batıya göç ettiğini göstermektedir. Bu da onların Orta Çince döneminde Çinceyle bağlantıları kalmadığına işaret etmektedir.

ii) Eğer Moğolca *ja’an*, Vovin’in iddia ettiği gibi, Bulgar Türkçesinden alıntıldıysa, Türkçeye de Orta Çince den önceki bir dönemde, örneğin Geç Han Çincesinden (M.S. 1-2. yy.) geçmiş olmalıdır çünkü Bulgar Türkçesinin Moğolca üzerindeki etkisi ve verintileme dönemi 4. yüzyılda sona ermiştir (Schönig, 2005, s. 142; Rybatzki, 2011, ss. 186, 188).

iii) Bulgar Türkçesinde +*gAn* ekinin işlek olup olmadığı oldukça şüphelidir: GT *tavişgan* kelimesinin aksine, Moğolcaya **tauli(a)* olarak alıntılanan BT **tawilī* bu eki almamıştır. Benzer şekilde, Çuv. *šāši* (~ *šāših* ~ *šārši*) “fare, sıçan; kas, adale” **šiš(i)* üzerinden **sič(V)* şeklinden gelmektedir. **sič(V)*, GT *sičgan* kelimesinin de köküdür ve Bulgar Türkçesinde +*gAn* ekini almamıştır. Hayvan ismi olmasa da burada örnek verilebilecek diğer bir kelime, ET *kövürkän* ~ *kömürkän* “dağ soğanı”dır. Genel Moğolca *kümel(i)* “bir çeşit soğan” (Nugteren, 2011, s. 435), Klasik Moğolca *kümel(i)* ~ *kömel(i)* “dağ soğanı” (Lessing, 1995, s. 487) büyük ihtimalle BT **kömür(i)* veya benzeri bir şekilden alıntılanmıştır.

¹¹ krş. EÇ **s-ljan*? (Behr, 2004, s. 190), EÇ **s-jan*? veya **zian* (Schuessler, 2007, s. 534), EÇ **s-dan*? (Baxter-Sagart, 2011, s. 143), EÇ **lhan*? (Starostin). Kelimenin Avustroasya dillerinin birindeki *draŋ* benzeri bir şekilden Çinceye geçtiği düşünülürse **slan* şekli de akla yatkın görünmektedir.

¹² Çuvaşça *slon* ~ *slun* “fil”, Rusça *slon*’ kelimesinden alıntıdır. Rusça *slon*’ ise Vovin’e (2011, s. 272) göre Çuvaşça *sālan* kelimesinden bir ödünçlemedir. Ancak Çuv. -a- ünlüsünün Rusçaya niçin -o- olarak alındığını açıklamak güçtür. Ne var ki ikinci hecede *o* > *a* değişimi Çuvaşça için tanıklanmış bir ses olayıdır: ET *olor-* “oturmak” > Çuv. *lar-* “oturmak”.

Görüldüğü üzere, bu kelime de Genel Türkçede +gAn ekini alırken Bulgar Türkçesinde kök biçimiyle korunmuştur¹³. Bu durumda Çince kelimenin +gAn ekini alarak iki heceli olması ancak Genel Türkçede mümkündür.

Bu sebeplerden ötürü, makalemizin konusu olan kelime Orta Çince'den Genel Türkçeye alıntılanmış olmalıdır.

Biz bu dönemde Genel Türkçede (Eski Türkçe y- sesine karşılık) ž- sesinin olduğu kanaatindeyiz. Ancak elimizde bu dönemden kalma Türkçe metinler olmadığı için bu iddiamız, alıntı ve verinti kelimeler ile diğer halklar tarafından yapılmış kayıtlara dayandırılmak zorundadır.

Herhangi bir ön sesin varlığının alıntılar aracılığıyla kanıtlanması güçtür çünkü alıntılanan dil, ses açısından daha fakir ise alıntılanan kelimelerdeki yabancı sesleri ikame etme ihtimali vardır. Örnek vermek gerekirse, Eski Türkçede y- ile başlayan bazı kelimeler (*yinǰü*, *yula*) Çince'den alıntıdır ve bu kelimeler Orta Çince'de *tś-* sesiyle başlamaktadır. Clauson'un (1957, s. 39) yaptığı gibi, bu sözcüklerin Türkçeye ön seste *ǰ- ile alıntılanıldığı ve sonra bu sesin y- 'ye dönüştüğü iddia edilebilir. Böylece *ǰ- sesinin tarih öncesi varlığı da kanıtlanmış olarak kabul edilebilir. Ancak aksine Çince ön sesin daha alıntılanma sürecinde Türkçe y- ile telafi edildiği de rahatlıkla öne sürülebilir. Bu duruma çok iyi bir örnek Başkurtçada bulunmaktadır: ön seste ǰ- ile başlayan Arapça ve Farsça kelimeler Başkurtçaya y- ile alıntılanmıştır: Bşk. *yän* < Far. *ǰän*, Bşk. *yaza* < Ar. *ǰeza*' (Ersoy, 2006, s. 156). Sesleri veya kullandığı yazı sistemi açısından daha zengin bir dile verintilenen veya onun tarafından kaydedilen kelimeler ise esas şekillerine daha yakın kalırlar ve bu yüzden kaynak dilin tanıklanmamış dönemlerine ışık tutmakta daha yardımcı olabilirler.

Bütün olumsuzluklara rağmen, yukarıda bahsedilen Çince alıntılar üzerinden teorik bir çıkarsama yapmak mümkündür. Örneğin, Çince 真 *zhēn* (Orta Çince *tśjen*) Eski Türkçeye *čīn* olarak alıntılanırken neden 真珠 *zhēn-zhū* (EOÇ *tśjen-tśju*) kelimesindeki 真 *zhēn* Eski Türkçede *yin(jū)* olarak görülmektedir?¹⁴ Burada şu açıklama mümkün görünmektedir: Eski Türkçe döneminde Çince *tś-* sesini karşılamak için en uygun ses č- olduğundan dolayı bu ses č- ile karşılanmıştır. Ancak Eski Türkçe öncesi dönemde ön seste y- ve č- dışında başka bir ön damaksıl ses daha bulunduğu için Çince *tś-* bu ses ile karşılanmış, bu ses de Eski Türkçe y- sesine gelişmiştir. Bu ses, y- ile č- arasında ž- veya ǰ- olabilir.

¹³ Bu üç örneğe karşı Mac. *sárkány* "ejderha" (< BT **sárkân*, GT *szagan* [VEWT, s. 406b]) ve Çuv. *ševělcen* / *ševěrlčen* / *šulčan* / *šakälčan* "şerit, tenya, bağırsak kurdu, parazit" (krş. DLT *sovuşgan* "şerit, tenya") kelimeleri gösterilebilir.

¹⁴ Bu hususu fark eden Tekin (1997, s. 166), Çince *tś-* (Tekin'e göre ǰ-) sesinin Türkçe y- sesiyle ikame edildiği görüşündedir. Ancak bu ikamenin ET *čīn* sözcüğünde neden görülmediğinin açıklaması verilmemiştir.

Söz konusu Çince kelimeler aşağıda verilmiştir:

真珠 zhēn-zhū¹⁵: EOÇ *tšjen-tšju* (Schuessler, 2007, s. 610; Schuessler, 2009, s. 149)¹⁶, EKBC *tšín-tšuo*¹⁷, GOÇ *tšín-tšüü* (Pulleyblank, 1991, ss. 401, 413), Orta Tang *tšín-tšü* → GT **jinjü / *zinjü* > ET *yinjü* “inci” (EDPT, s. 944).

Orhon Yazıtları’ndan itibaren tanıklanmış olan ET *yinjü*, muhtemelen 6. yüzyılda **tšín-tšü* veya benzeri bir Çince şekilden Türkçeye alınmıştır. Kelime *jinjüü* olarak Moğolcaya, *ženčug*, *žemčug* olarak Rusçaya ve *gyöngy*¹⁹ [jönj] olarak Macarcaya geçmiştir. Bu kelimenin makalemizin konusu olan kelimeyle aynı dönemde Çince’den Türkçeye girdiği kanaatindeyiz.

真 zhēn: EOÇ *tšjen* (Schuessler, 2007, s. 610), EOÇ *tsyin* (Baxter-Sagart, 2011, s. 176), EKBC *tšín*, GOÇ *tšín* (Pulleyblank, 1991, s. 401), Orta Tang *tšín* → ET *čīn ~ čīn* “doğru, gerçek”

Eski Uygurcadan itibaren tanıklanmış olan ET *čīn ~ čīn*, muhtemelen 9. yüzyılda **tšín* veya benzeri bir Çince şekilden Türkçeye alınmıştır²⁰.

¹⁵ Clauson (EDPT, s. 944b) fonetik sebeplerden ötürü ilk karakterin 真 zhēn olduğundan şüphe etmektedir. Tekin (1997, s. 166), kelimenin Çince 真珠 zhēn-zhū “genuine pearl”den, DTS (s. 256) ise 真珠 veya 珍珠 zhēn-zhū’dan geldiğini iddia etmektedir. Ancak 珍 zhēn karakterinin EOÇ okunuşunun *tjen* (Schuessler, 2007, s. 610) veya *trin* (Pulleyblank, 1991, s. 401) ve EKBC okunuşunun muhtemelen *tin* olduğu göz önüne alınırsa bu pek de olası görünmemektedir.

¹⁶ krş. EOÇ *tsyin-tsyu* (Baxter-Sagart, 2011, s. 176), EOÇ *tein-teuü* (Pulleyblank, 1991, ss. 401, 413).

¹⁷ krş. Çince 振 zhèn: EOÇ *tšjen*^C, EKBC *tšín* (Schuessler, 2007, s. 611).

¹⁸ krş. Çince 朱 zhū: EOÇ *tšju*, EKBC *tšuo* (Schuessler, 2007, s. 625).

¹⁹ Tekin’in (1997, s. 167) de belirttiği gibi Macarca *gyöngy*, Bulgar Türkçesindeki **jenjü* benzeri bir şekilden alınmış olmalıdır. Ancak kelimenin Bulgar Türkçesindeki varlığı iki ihtimali doğurmaktadır: Kelime ya 4. yüzyılda (veya daha öncesinde) Çince’den hem Genel Türkçeye hem de Bulgar Türkçesine alınmıştır ya da Çince’den Genel Türkçeye oradan da Bulgar Türkçesine geçmiştir. Bizce ikinci ihtimal daha olasıdır: GT **zinjü*, **dinjü* veya **d’injü* olarak Bulgar Türkçesine alınmış ve sonra **jenjü* şeklini almıştır. Aynı *i > e* değişimi, Bulgarca **belčüg* “bilezik” (→ EKS бeлчyгъ) ve **elem* “ilk, birinci” (BHL aлeмъ, Çatalar Yazıtı eлeм, krş. ET *il+ki* “birinci”) kelimelerinde de görülmektedir. Bulgarca **jenjü+k* ise, Eski Rusçada ilk kez 1161 yılına ait bir yazıtta tanıklanmış olan *ženčug* kelimesinin (Vasmer, 1986, s. 46) kökeni olmalıdır. Bulgar Türkçesi, Volga Bulgarcası *ayh+* ve Çuv. *uyäh* kelimelerinde de görüleceği gibi başka hiçbir Türk dilinde tanıklanmamış *+(I)k* türevlerine sahiptir.

²⁰ krş. 蓋 zhān: EOÇ *tšān*^B (Schuessler, 2009, s. 259), GOÇ *tšā.n’* (Pulleyblank, 1991, s. 396) → ET *čan* “çanak”. Ayrıca krş. 燭蠟 zhú-là: EOÇ *dzyowk-lap* (Baxter, 1992, s. 810; Baxter-Sagart, 2011, s. 75), EOÇ *tšjwok-lâp*, EKBC *tšuo-k-lap* (Schuessler,

Buna göre, Çince *ts'*- sesinin Türkçeye farklı dönemlerde nasıl alındığı aşağıdaki gibi özetlenebilir:

- a. Çince *ts'*- → Eski Türkçe öncesi *j- / *ž- > ET y- (örn. ET *yinjü*, *yaņa*)
- b. Çince *ts'*- → Erken Eski Türkçe č- (örn. ET *čın*, *čan*, *čog*)
- c. Çince *ts'*- → Geç Eski Türkçe y- (örn. ET *yula*)

Birinci dönemde Çince *ts'*- sesini karşılayan Türkçe sesin j- mi yoksa ž- mi olduğunu aydınlatacak çok önemli bir veri bulunmaktadır: Tezcan'ın (1975) ele aldığı 'ms. Pelliot 1283' nolu Tibetçe el yazmasında Ongi Yazıtında *Yama*²¹ *Kagan* ve Bugut Yazıtında *Mwγ'n γ'γ'n* olarak geçen ve 553-572 yılları arasında hüküm sürmüş Mukan Kağan'ın ismi *Zhama* (*Žama*) *Moγan Khan* ve *Zhama Khan* olarak geçmektedir (Erdal, 2011, s. 366)²². Aynı kağanın ismi, Tang dönemine ait Çince bir kaynakta 射摩 *shè-mó* olarak kaydedilmiştir (Ōsawa, 2011, s. 176). Bu karakterler Orta Çince için farklı araştırmacılar tarafından *zæH-ma* (Baxter, 1992, s. 786; Baxter-Sagart, 2011, s. 113), *džja^C-muâ/mwâ* (Schuessler, 2007, ss. 389, 463; Schuessler, 2009, s. 217), *zia^l-ma* (Pulleyblank, 1991, ss. 217, 279) ve *žâ-mwâ* (Starostin) olarak okunmaktadır. Pulleyblank, bu karakterlerin Geç Orta Çince için okunuşunu *šhia`-mua* olarak tasarlamaktadır. Bu okumalar *ža-ma* veya *ja-ma* şekline işaret eder görünmektedir. Bu yüzden Ōsawa (2011, ss. 176-177) Çince kaydedilen şeklin *Yama* isminin fonetik bir

2007, ss. 342, 625), GOÇ *tšüwk-lap*, EM *tšü`-la`* (Pulleyblank, 1991, ss. 181, 414) → ET *yula* "meşale, lamba", Alt. Tel. *yula*, Tuv. *čula* (EDPT, s. 919). Çince hecelerinin sonundaki tonsuz patlayıcı *-k*, *-t* ve *-p* ünsüzlerinin Song sülalesi (960-1279) devrinde düştüğü bilinmektedir (Ligeti, 1951, ss. 304, 306). Buna göre ET *yula*, 10. yüzyılda *tšü-la* veya benzeri bir Çince şekilden Türkçeye alınmış olmalıdır. Burada Çince *ts'*- sesi beklenmedik şekilde Türkçe y- ile ikame edilmiştir. Choi (1988, ss. 163-164) ve Ölmez (2002, s. 184), Çince 燭 *zhú* kelimesini ET *čög* (> KM *čog*) "parlaklık; ateş, alev" sözcüğünün kökeni olarak göstermektedir. Bu önerme doğru ise Çince kelime, hece sonu ünsüzlerini yitirmeden önce č- ile, daha ileriki dönemde son ünsüzleri düştükten sonra y- ile Türkçeye geçmiştir. Bu durum, Çince 象 *xiàng* kelimesi için geçerli olamaz çünkü bu kelimenin söz başı ünsüzü Geç Orta Çince *sh-*, Erken Mandarince *sj-*'dir. Ayrıca Uçar (2014) ET *čög* kelimesinin Çince kökenli olmadığını savunmaktadır.

²¹ Rybatzki (2000, s. 209), *Yama* okuyuşunu inandırıcı bulmamakta ve söz konusu harflerin *Bumîn* veya *Yolug* olarak yorumlanması gerektiğini iddia etmektedir.

²² Söz konusu Tibetçe metnin Eski Türkçede kaybolmuş olan ve çağdaş lehçelerden yalnızca Halaççada düzenli bir şekilde korunan Proto-Türkçe *h- sesini de *hala*, *hüdok*, *hadak* ve *hürkin* gibi kelimelerde kaydettiği unutulmamalıdır. Bu durum, Tibetçe metnin bu ve diğer kelimeleri Eski Türkçe öncesi dönemdeki şekilleriyle kaydettiğine işaret etmektedir.

varyantı olduğunu düşünmektedir. Bu şekil, bizce, fonetik bir varyanttan ziyade kelimenin tarihî telaffuzunu göstermektedir²³.

Özetlemek gerekirse, 6. yüzyılın ikinci yarısında *Žama* olan ve bu şekilde Tibetçe ve Çince kaynaklarda geçen isim, 8. yüzyılda Eski Türkçe runik bir yazıtta *Yama* olarak karşımıza çıkmaktadır. Demek ki 600 yılı civarında Genel Türkçede Eski Türkçe *y*- sesine karşılık *j*- değil *ž*- sesi bulunmaktadır²⁴.

Genel Türkçe *ž- sesi için bir tanıklık daha mevcuttur: Çince kaynaklarda 射匱 *Shè-kui*²⁵ Kağan (611-618) olarak anılan Batı Göktürk kağanının adı Orta Farsça bir mühür ve bir madalyada *Zyk* olarak kaydedilmiştir (Harmatta-Litvinsky, 1996, s. 369). Bu yazım muhtemelen *Žēg* veya *Žīg*²⁶ şekline işaret etmektedir çünkü eğer orijinal şekil *j*-li olsaydı, bu isim *yyk* olarak yazılırdı. Orta Farsça *Žēg* / *Žīg* şekli, Orta Çince *zyæ-gwij* / *zia^h-gwi^h* telaffuzlarıyla da büyük ölçüde uyum içindedir. Bu ismin Eski Türkçedeki karşılığı ise **Yegü* olmalıdır. Benzer bir isim, Kormuşin’e (2008, s. 159) göre Bayan-Kol Yazıtında (E 100, 1) geçmektedir: *B^ašg^ak Y^egüg (Y^agüg) B^ag^a*²⁷. Orta Farsça *Zyk*, 7. yüzyılın ilk çeyreğinde Genel Türkçe *ž- sesinin var olmaya devam ettiğini göstermektedir.

Bu bilgiye göre, 576 yılında Yunanca δόγια (Moravcsik, 1983, ss. 119) olarak kaydedilen ET *yōg* kelimesini nasıl yorumlamak gerekir?²⁸ Yukarıdaki bilgiye göre bu kelime o dönemde Genel Türkçede *žōg* şeklinde telaffuz ediliyor olmalıdır. Peki, Türkçe *ž* için neden Yunanca *δ* kullanılmıştır? Genellikle araştırmacılar tarafından *δ* harfinin Türkçe *đ* veya *d*’ sesine karşılık kullanıldığı

²³ Ancak 射摩 *shè-mó* karakterlerinin Eski Kuzey Batı Çincesi için okuması *ia-ma* (Schuessler, 2007, ss. 389, 463) olarak verilmiştir. Ayrıca Pulleyblank (1991, s. 364) 射 karakterinin *yè* (EOÇ *jia^h*, GOÇ *jia*) okunuşunu da vermektedir. Bunlara göre, Tang dönemi Çincesinde bu karakterlerin *Yama* şeklini gösterdiği de iddia edilebilir.

²⁴ Tibet yazısında *j*, *y* ve *ž* seslerinin hepsini karşılayacak harfler mevcuttur (Miller, 1970, s. 75): *ε ja*, *ω ya* ve *ᠷ zha*. Ayrıca Klasik Tibetçede bu seslerin hepsi ön seste bulunabilmektedir.

²⁵ EOÇ *zyæH-gwijH* (Baxter, 1992, ss. 772, 786); *zia^h-gwi^h* (Pulleyblank, 1991, ss. 178, 279).

²⁶ [ž] sesi, Orta Farsçada yalnızca Farsça kökenli olmayan kelimelerde bulunur. Farsça kökenli kelimelerde ise /j/ foneminin allofonudur (MacKenzie, 1986, s. XV; Skjærvø, 2009, s. 201).

²⁷ Yazıtın harf çevrimi, Vasilyev (1983, s. 43) tarafından tamamen farklı verilmiştir.

²⁸ Benzer bir kayıt, Menandros’ta geçen Δαίχ “Yayık (nehri)” (Moravcsik, 1983, s. 116) kelimesidir. Moravcsik (1983, ss. 32, 116) bu kelimedeki Δ harfinin [j] sesi için kullanıldığını düşünmektedir. Aynı kelimenin diğer bir kaydı, 10. yüzyıla ait belgelerde geçen Γεήχ’dır. Γ harfinin *d*’ sesini de gösterdiği göz önüne alınırsa (Moravcsik, 1983, s. 32), Γεήχ yazımının fonetik [d’ayik] şeklini karşıladığı düşünülebilir. Buna göre, Δαίχ da [d’ayiq] telaffuzunu karşılamaktadır.

düşünülmüştür. Eğer bu kelime Bulgar Türkçesinden duyularak kaydedilmişse bu düşünce en akla yatkındır çünkü ileriki dönemlerde de Bulgar Türkçesinde birçok *d*-li kelimeye rastlanmaktadır: Bulgar Hanları Listesi *dilom* “yılan” (GT *yılan*), *dvan* “at” (GT *yunt*²⁹, Yak. *sonoγos*³⁰, PS *yuntâ*), EKS дохъторъ “yastık” (GT *yogdu*, Mo. *jogdor*), Nagyszentmiklós *düe(r)*- “taşımak” (GT *yüid*-?) (Erdal, 1988, ss. 229-230), Mac. *dió* “ceviz” (← Bulg. **d’iγau*, ET *yagak* [VEWT, s. 186b])³¹. Ancak kelime Genel Türkçeden alınmışsa *δ* harfi *ž* sesi için kullanılmış olmalıdır. Nitekim Yunan alfabesinde *ž* sesine en yakın harfler *ζ* [z] ve *δ* [ð]’dir. *ζ* ve *δ* harfleri, boğumlanma noktaları farklı olmakla birlikte *ž* gibi tonlu ve sızıcı ünsüzlere karşılık gelmektedirler. Boğumlanma noktası *ž* sesininkine daha yakın olan *ζ* harfinin tercih edilmemesinin sebebi, bunun Türkçede başka bir foneme denk geliyor olması olabilir. Ancak Moravcsik’e (1983, s. 32) göre, *δ* harfi hiçbir zaman *ž* sesini karşılamak için kullanılmamıştır. Eğer kelime Genel Türkçeden kaydedilmiş olsaydı, beklenen yazım ζόγια olurdu çünkü *ž* sesini karşılamak için kullanılan tek harf ζ’dir (Moravcsik, 1983, s. 33). Ayrıca Ossetçe *dūğ* / *doğ* “skaçki, beg” (Abayev, 1958, ss. 373-374) kelimesi göz önüne alınınca δόγια’nın Bulgar Türkçesi **dog* / **d’og* şeklinden kaydedilmiş olma ihtimali daha da artmaktadır³².

Beklenen *ζ* harfli yazımlar, sırasıyla 6 ve 7. yüzyıllara ait Σιλζιβουλος / Σιλζάβουλος / σιλσίβουλος ve ζιέβηλ / ζιεβήλ (Moravcsik, 1983, ss. 130, 275) kayıtlarında karşımıza çıkmaktadır. Birinci kayıt, Taberî’de *Sinjibū* olarak geçmektedir. Kaydın ikinci kısmı olan ζιβουλος / ζάβουλος sanıldığı gibi aksine ET *yabgu* kelimesine değil, ET *yibul* kelimesine karşılık gelmektedir. Bu isim, Zabulistan’da 8. yüzyılın ilk yarısında Tegin-şâhiler döneminde basılan bir sikkede *yypwl* (Harmatta-Litvinsky, 1996, ss. 379-380) olarak yazılmıştır. Harmatta-Litvinsky’nin *jibul* okuduğu kelime, bizce *yibul* (*yēbül*?) okunmalıdır. Yunancada kaydedilmeye çalışılan fonetik şekil ise **žibul* / **žabul*’dur. 8. yüzyıldaki *yibul* şekli, 6. yüzyıldaki **žibul* şeklinden gelişmiştir. [ž] sesinin Arapçada ona en yakın [j] ile ikame edilmiş olması ise gayet doğaldır. İkinci

²⁹ *Yunt*, runik yazılı kaynaklardan Uyük-Turan (E-3) yazıtında <y₁wn₁t₁>, Tuva (E-55) Yazıtında <y₁wn₁t₁>, İrk Bitig’de bir kere <y₁wn₁t₁> bir kere de <y₁wnd> şeklinde yazılmıştır. Bu durum kelimenin esas şeklinin tonsuz [t] ile [yunt] olduğunu düşündürmektedir. PS *yuntâ* bunu doğrular niteliktedir.

³⁰ Eğer Yak. *sonoγos* “genç at” **yon+agač* şeklinden geliyorsa, *yunt* kelimesi gerçekten **yun* kökünden geliyor olabilir.

³¹ Bulgar Hanları listesindeki *читемъ čitem* [jitem] “yedinci” kelimesi, bizce, Tuna Bulgarcasındaki *d’ ~ j* nöbetleşmesine işaret etmektedir. Nitekim Volga Bulgarcasında karşımıza söz başı *j* sesi çıkmaktadır.

³² Türkçe **dōg* (ET *yōg*) kelimesi, *dūğ* / *doğ* “skaçki, beg” olarak Ossetçeye girmiştir (Abayev, 1958, ss. 373-374). Bu sözcük Ossetçeye büyük ihtimalle Bulgar Türkçesinden alıntılanmıştır. Benzer şekilde, Adige (Çerkes) *dağ* “yağ” Bulgar Türkçesinden alınmış *d*-li bir diğer kelimedir (Tavkul, 2007, ss. 111-112).

kayıt ζιέβηλ / ζιεβήλ, bir Hazar komutanının adı veya unvanıdır. Bu kaydın arkasındaki Hazarca **ziäbil* şekli, **žabul* kelimesinden gelişmiş olmalıdır: **žabul* > **žübül* > **ziäbil*³³.

Ç harfli diğer bir yazım, Παρζευοῦν (Moravcsik 1983/II: 290) kelimesinde karşımıza çıkmaktadır. Παρζευοῦν (6. yy.) yazımı, muhtemelen (*İ*)*šbar(a)* *Ževgun* (= *İšbara Yabgu*) telaffuzunu karşılamaktadır. Ancak tarih boyunca birçok farklı şekilde karşımıza çıkan ve muhtemelen Türkçe kökenli olmayan *yabgu* unvanına (Tezcan, 2012; Golden, 2006, ss. 215-219) temkinli yaklaşmak gerekmektedir.

Tibetçe *Žama* ve Orta Farsça *Žēg*’den sonra Yunan harfli bu kayıtlar da 6. yüzyılın ikinci yarısı ve 7. yüzyılın ilk çeyreğinde Genel Türkçede kelime başında ž- sesinin varlığına işaret etmektedir.

Özetlemek gerekirse; Tibetçe, Orta Farsça ve Yunanca kayıtlar, 6. yüzyılda Türk dünyasının doğusunda ET *y-* sesine karşılık *ž-*, batısında ise *ð-* / *d’-* seslerinin hâkim olduğunu göstermektedir. *ž-* sesi, 8. yüzyılda doğuda yerini Eski Türkçe *y-* sesine bırakırken batıda Bulgar Türkçesinde *ð* / *d’* sesi korunmuştur³⁴.

Türkçe söz başı *ž* sesinin Moğolcada *j* ile karşılanması konusuna gelirse, bunun açıklaması kolaydır. Moğolcada *ž* sesine en yakın ses *j*’dir. Hatta kelime içinde Türkçe *ž* sesinin Moğolcaya *j* olarak girdiği iki kelime de bilinmektedir: ET *küzi* “tütsü” > Mo. *küji* “tütsü”, ET *üzük* “hece, harf” > Mo. *üjüg* (~ *üsüg*) “harf, yazı”.

Böylece Çince *zjaŋ* [zyaŋ] “fil; fildişi” kelimesinin Genel Türkçeye 6. yüzyılın ikinci yarısı veya en geç 7. yüzyıl başlarında **žjaŋ* olarak alındığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Buna göre *zjaŋ* kelimesi, I. Göktürk Devleti’nin Kuzey Qi (550-577), Kuzey Zhou (557-581) ya da Sui (581-618) Hanedanlıklarıyla münasebetleri sırasında Türkçeye alınmıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Eski Türkçede *yinjü* “inci” olarak tanıklanan kelime de aynı dönemde Türkçeye **žinjü* olarak alınmış olmalıdır.

2. **žaj+gan*: Genel Türkçeye **žaj* olarak alıntılanan kelimeye hayvan ismi yapan +*gAn* eki eklenmiştir. Bu duruma diğer bir örnek olarak ET *tavišgan* “tavşan” kelimesi verilebilir. *Tavišgan* kelimesinin kökü olan **taviš* (< **tabiš*) sözcüğünün Bulgar Türkçesindeki karşılığı olan **tawili*, *taulai* “tavşan” olarak Moğolcaya, *tauli* ~ *taulia* “tavşan” olarak Kitan diline girmiştir (Kane, 2009,

³³ *yypwl* yazımı, eğer kelimenin Hazarca şekline yakınsa, *yēbül* olarak da okunabilir.

³⁴ Doerfer (1976, s. 28), 8. yüzyılda Bulgar Türkçesinde yalnızca *y-* sesinin var olduğunu ve bu sesin ancak 13.-14. yüzyılda Volga Bulgarcasında *j-* veya *č-* sesine dönüştüğünü ileri sürmektedir.

s. 101)³⁵. Buna göre, kendisi zaten “tavşan” anlamına gelen **taviš* kelimesi Genel Türkçede +gAn ekiyle âdeta genişletilmiştir. Yukarıda verdiğimiz *sičgan* (< **sič* > Çuv. *šāši*) kelimesi bu duruma diğer bir örnektir. Aşağıda da değineceğimiz ET *tañan* (< **tañ+gan*) “başı beyaz bir karga” kelimesinin kökü olan **tañ* kelimesi de aynı anlamla Moğolcaya *tayu(n)* ~ **tagu* ve Mançucaya *tanggūha* olarak geçmiştir. Demek ki +gAn eki Genel Türkçede sadece hayvan isimleri türetmemekte, hayvan isimlerine eklenerek onları belirginleştirmekte veya genişletmektedir.

3. *žañ+ga: Alıntılanan **žañ* kelimesine (belki Genel Türkçenin başka bir diyalektinde) hayvan ismi yapan +gA eki eklenmiştir. Bu duruma diğer bir örnek, ET *kumursga* “karınca” kelimesidir. Erdal’a göre (OTWF, s. 84) *kumursga*, **kurmus+ga* (hatta **kirmis+ga*) şekline geri gitmektedir ve **kurmus* (**kirmis*) kökü, Proto-Hint-Avrupa **k^wh^lirmi-* “solucan, böcek” (> Sanskrit *kṛmi-h*, Eski Litvanca *kirmis*, Eski Prusya dili *girmis*) ile bağlantılıdır. +gA ekini almamış **kimirs* kökü, *kimirit* ~ *küymirit* “küçük böcek” (Pekarski, 1959, s. 1394) olarak Yakutçada yaşamaktadır.

4. *žañ+gan / *žañ+ga: Türkçede aynı kökün hem +gAn hem de +gA eki almış iki varyantının olduğu bir örnek daha -veriler kısmen dolaylı da olsa-mevcuttur: ET (DLT) *taygan* “tazi” ~ **tayga* “tazi” → KM *taig-a* (> Hlh. *tayga*)³⁶ “greyhound” (Lessing, 1995, s. 768) → Ma. *taiha* “a hunting dog with long hair on the ears and tail” (Norman, 1978, s. 269). Altayca *taygil* “hızlı köpek; mitolojik büyük bir köpek”, *taygan* ve *tayga* kelimelerinin ortak bir **tay* kökünden geldiğini göstermektedir. Ayrıca, DLT *kösürKä* “bir tür sıçan” ve *kösürKän* “bir tür köstebek” (OTWF, ss. 84, 88) kelimelerinde de aynı köke (**kösür* < **köz+süz?*) +gA ve +gAn eklerinin eklendiği görülmektedir.

5. /ŋg/ > /ŋ/: Tarih öncesi bir /ŋg/ > /ŋ/ değişimi, ET *oñay* “kolay” (< **oñ+gay* [Stachowski, 1998, s. 116]) ve ET *yalñok* “insan” (< **yalñ+gok*) kelimelerinde de görülmektedir. Bu değişime tanıklık eden bir diğer kelime ise DLT *tañan* “başı beyaz bir karga” sözcüğüdür. *Tañan*, PT **tañ(u)* kelimesinden +gAn ekiyle türetilmiştir. PT **tañ(u)* kökü, **tayu(n)* ~ **tagu* “küçük karga” olarak Moğolcada³⁷ ve *tanggūha* “beyaz boyunlu karga” olarak Mançucada

³⁵ Proto-Moğolca **taulai* kelimesinin alıntılanma süreci Kitanca üzerinden de gerçekleşmiş olabilir: BT **tabulǰ* (< **tabiš*) Kitan diline girerek **tawuli* üzerinden *taulia* [tawlia] şeklini almıştır. Kitanca *taulia*, Proto-Moğolcaya **taulia* şeklinde girmiş ve -ai ile biten hayvan isimlerine benzeşme yoluyla *taulai* biçimini almıştır. Benzer bir iddia, Rybatzki (2011, s. 189) tarafından da dile getirilmiştir.

³⁶ Kalmukçada bu kelime *täyvn* (< *taygan*) olarak geçmektedir. Bu kelime, Türkçeden daha sonraki bir dönemde alıntılanmış olabilir.

³⁷ OM *alaq ta'un*, KM *tayu*, Mukaddimetü’l-Edeb *taqan* (*tağan?*), Hlh. *tū*, Bury. *tūn*, Dag. *täyü* (Todaeva, 1986, s. 165), *t’äyü* (Poppe, 1930, s. 91).

tanıklanmıştır. Buna göre, **tanğan*, aynı **zağan* gibi, Eski Türkçede *tağan* olarak ortaya çıkmıştır.

6. Proto-Moğolca **jağan*: Proto-Moğolca **jağan*, ya tanıklanmamış Geç Eski Türkçe **jağan*³⁸ (krş. DLT, AH, KE *yagan*) şeklinden alınmıştır ya da Moğol dili içinde gerçekleşen denazalizasyonla **jağan* (← GT **zağ(g)an*) şeklinden gelmektedir. İkisi de, eşit derecede makul ve olası açıklamalardır. Eski ve Orta Türkçe (DLT, AH, İM, KE, HŞ) *yagan* kelimesi, *η > g* değişiminin Türkçede gerçekleştiğini açıkça göstermektedir. Ancak bunun haricinde Moğolcada da böyle bir ses değişiminin nadiren görüldüğünü bilmekteyiz. Bu değişimin birkaç örneği aşağıdaki gibidir:

i) PT **tañ(u)* “başı beyaz bir karga” → Mo. *taγu(n)* ~ *tagu* → Ma. *tanggūha*

ii) ET *mwñrā-* “böğürmek” → Mo. *möyere-* ~ *möyeri-* “böğürmek”³⁹

iii) ET *sāñir* “dağ sırtı; köşe” → Mo. *seyer* “tepe, dağ sırtı”

iv) Trk. Gag. *dingil* “dingil”, Çuv. *tēñel* ~ *tenel* “eksen, dingil, mihver” (ayrıca Mac. *tengely*) : Mo. *teyeli* “makas ya da kerpetenin eksen mili”⁴⁰

Özellikle birinci örnek aracılığıyla denazalizasyonun Moğolcada gerçekleştiğinden emin olabiliyoruz çünkü Mo. **tangu(n)* kelimesi denazalizasyona uğramadan önce *tanggūha* olarak Mançucaya girmiştir.

³⁸ Kāşğarī, Oğuzca ve Kıpçakçada daha o dönemde *y-* > *j-* ses değişiminin gerçekleştiğine işaret etmektedir. Aynı ses değişimine kuşkusuz dönemin bazı Kuzeydoğu lehçeleri de tâbi olmuştur (Clauson, 1957, ss. 44-45; Clauson 1962, ss. 43-44, 220).

³⁹ İlk bakışta bu kelimenin PT **bō+kir-* (> Trk. *böğür-*, Tkm. *bögür-*, Özb. *bökür-*) fiilinden alıntılandığını söylemek mümkün görünse de bu durumda Moğolca söz başı *m-* sesini açıklamak zorlaşmaktadır.

⁴⁰ Türkçe kelime, bazı kaynaklarda Mo. *tenggelig* “dingil” ile karşılaştırılmıştır. Ancak *tenggelig*, Mo. *teng(ge)* “denge, eşitlik” isminden +*lig* ekiyle türetilmiş Moğolca bir kelimedir ve ET *tāñlig* “kadar, denli” kelimesiyle doğrudan bağlantılı değildir.

Sonuç

Türkçe *yaņa* ~ *yaňan* ~ *yagan* “fil” ve Moğolca *ja’an* “fil” kelimelerinin kökeni, Proto-Tay diline değil, Çinceye dayanmaktadır ve ödünçlenme sürecinde Bulgar Türkçesinin bir aracılığı söz konusu değildir. Çince kelime, muhtemelen 6. yüzyılda doğrudan ve yalnızca Genel Türkçeye **žan* olarak alıntılanmış ve sonrasında +gAn ve +gA eklerini almıştır. **žanğan* ve **žanğa* kelimeleri Eski Türkçede *yaňan* ve *yaņa* şekillerine dönüşmüştür. Moğolca *ja’an* da ya Eski Türkçe öncesi **žan(g)an* ya da Geç Eski Türkçe-Orta Türkçe **jagan* şeklinden alınmıştır.

Proto-Türkçe için tasarlanan söz başı **d-* (= **ǰ-?*) **ǰ-*⁴¹ **y-* **ń-* sesleri⁴² 6. yüzyılda Genel Türkçede [ž] sesinde birleşmiş durumdadır. Bu ses 8. yüzyıl Eski Türkçesinde [y] sesine dönüşmüştür. Aynı **d-* **ǰ-* **y-* **ń-* sesleri, Bulgar Türkçesinde de ayrımlarını korumamış ve 6. yüzyıl Bulgar Türkçesinde [ǰ] veya [d’] sesinde birleşmiştir.

Proto-Türkçe **d-* **ǰ-* **y-* **ń-* seslerinin Genel Türkçe ve Bulgar Türkçesindeki gelişimleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

⁴¹ Doerfer (1976, s. 28) ve Johanson (1998, s. 95) Proto-Türkçede **ǰ-* sesinin varlığını oldukça muhtemel bulurken Clouston (1962, s. 170) 8. yüzyıl öncesinde Türkçede yalnızca *č* sesinin olduğuna inanmaktadır. Róna-Tas (1998, s. 71) ise Proto-Türkçe için bu sesin varlığını kesin bir dille reddetmektedir. Bizce, *ǰ* sesinin Proto-Türkçede bir ön ses olarak varlığını kanıtlamanın yolu, onun iç ve son seste varlığını kanıtlamaktan geçmektedir.

⁴² Poppe (1965, ss. 153-156), Proto-Türkçe için **d-* **ǰ-* **ń-* seslerinin tasarlanamayacağını belirterek yalnızca **y-* sesinin varlığını kabul etmektedir.

Tablo 1. Proto-Türkçe *d- *j- *y- *ń- seslerinin Genel Türkçe ve Bulgar Türkçesindeki gelişimleri

MÖ ?	PT *d- ⁴³ *j- *y- *ń-	
MÖ 1. yy.	GT *d'- *j- *y- *ń-	BT *d'- *j- *y- ⁴⁴ *ń-
2-3. yy.	GT *d'- *j- *ń- ⁴⁵	BT *d'- *j- *ń- ⁴⁶
5-6. yy.	GT *j-	BT *d'- *ń- ⁴⁷
6. yy. (ikinci yarı)	GT *ž- ⁴⁸	BT *d'- ⁴⁹
8-10. yy.	GT (ET) y-	BT (TB) d'- ~ j-
11-13. yy.	GT y- ~ j-	BT (VB) j- ~ ž

Yukarıdaki tabloya göre, *y- sesi erken dönemde hem Genel Türkçe hem de Bulgar Türkçesinde *d'- *j- *ń- seslerinden biriyle kaynaşarak kaybolmuştur. Genel Türkçede *d'- *j- *ń- sesleri, *ń- > *d'- değişimiyle *d'- ve *j- seslerine

⁴³ Doerfer (TMEN, I, s. 97, 103), PT *d- (*ð- ?) > *j- > ET y- şeklinde bir gelişim önermiş ama *j- ve y- sesleri arasında herhangi bir geçiş basamağı öngörmemiştir. Doerfer (1976, s. 28) ise *j- sesini gelişim tablosundan çıkararak (PT *d- > *ð- > y- > j- ~ y-) *ð- sesinin doğrudan y- sesine geliştiğini iddia etmiştir.

⁴⁴ BT *yūr “100” (GT *yūz), Proto-Samoyedceye *yūr “100” (Janhunen 1977: 50) olarak girmiştir. Proto-Samoyedce, Janhunen (2009, s. 63) tarafından M.Ö. 1. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

⁴⁵ PMo. *dusu- “damlamak, sızmak”, *nasıgai “yavaş, tembel” ve *jüsün (*jisün?) “cilt, ten rengi; görünüş, sima” (Nugteren, 2011, ss. 320, 389-390, 452) kelimeleri sırasıyla GT *d'uš(u)- (> DLT yuš- ~ yüş- “akıtmak”), *našik(a) (> yašik [VEWT, s. 192]) ve *jūz “çehre, sima” sözcüklerinden geliyorsa, bu, Genel Türkçenin tanıklanmamış dönemlerinde *d'-, *ń- ve *j- seslerinin kanıtı olarak sayılabilir. Aynı şekilde PMo. *nasun “yaş” (Nugteren, 2011, s. 452) kelimesi, eğer *nalsun şeklinden gelmiyorsa, GT *nāš “yaş” sözcüğünden alıntılanmış olabilir. Ancak Moğolcada y- ile başlayan erken dönem Genel Türkçe bir alıntı bulunmamaktadır.

⁴⁶ Bu dönem için örnek gösterilebilecek bir kayıt, Ptolemaios'ta (öl. 168) geçen Δάξ “Yayık (nehri)” kelimesidir (Moravcsik, 1983, s. 116). Gerekli kıstaslar bu kelimeye bulunmadığı için bu kaydı Bulgar Türkçesi veya Genel Türkçe olarak sınıflandırmak mümkün değildir. Ancak Moğolcadaki dayir, deresü(n), jīru-, jalayu ve nilka (Nugteren, 2009, ss. 316, 381, 388, 457) gibi alıntı kelimeler 4. yüzyıldan önce Bulgar Türkçesinde *d'- *j- *ń- seslerinin varlığına işaret etmektedir. Ancak Moğolcada y- ile başlayan bir tek Bulgar Türkçesi kelime bulmak mümkün değildir.

⁴⁷ Eğer Mac. nyár “yaz” gerçekten BT *nār “ilkbahar” kelimesinden alıntılanırsa (Rédei, 1988, ss. 324-325) bu dönem için örnek gösterilebilir. Bu kelime, Türk-Macar dil ilişkilerinin başladığı 5-6. yüzyıllara tarihlendirilmelidir. Macarcada ny- ile başlayan Bulgar Türkçesi kökenli kelimelerin sayıca az olmasının sebebi bu ön sesin muhtemelen 5. yüzyılda veya en geç 6. yüzyılda kaybolmuş olmasıdır.

⁴⁸ krş. Žama, Žeg, ζάβουλος / ζιβουλος, ζιέβηλ / ζιεβήλ, ζευγοῦν.

⁴⁹ krş. δόγια ve Δαίχ.

azalmış, bu iki ses de nihayetinde *j- sesinde birleşmiştir. *j- sesi 6. yüzyılın ikinci yarısında sızıcılaşarak *ž- sesine dönüşmüştür. 7. yüzyıl başında *ž- sesinin varlığı devam etmekte iken aynı yüzyılın sonlarında bu ses y- sesine değişmiştir.

Bulgar Türkçesinde ise *d'- *j- *ñ- sesleri *j- > d'- değişimiyle *d'- *ñ- seslerine azalmıştır. *ñ- sesinin de en geç 6. yüzyılda kaybolmasıyla Bulgar Türkçesinde yalnızca d'- sesi kalmıştır. Bulgar Hanları listesinde j- ile nöbetleşen bu ses, Volga Bulgarcasında yerini tamamen j- sesine bırakmıştır. Macar ve Perm dillerindeki Bulgar Türkçesi alıntılar *ś-'li bir diyalektin de var olduğunu göstermektedir.

6. yüzyılın ikinci yarısında hem Genel Türkçe hem de Bulgar Türkçesinde bir kırılma yaşanmış ve birden fazla olan ön damaksıl söz başı ünsüzleri tek bir ünsüzde birleşmiştir.

Proto-Türkçenin söz başı ön damaksıl seslerinin Eski Türkçe öncesindeki gelişiminin daha kesin ve ayrıntılı bir şekilde ortaya konabilmesi için daha çok verinin taranması ve bu verilerin teker teker eleştirel bir gözle değerlendirilerek bir kronoloji belirlenmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Abayev, V. İ. (1958). *İstoriko-Etimolojiçeskiy Slovar' Osetinskogo Yazıka, Tom I.* Oskva-Leningrad: Nauk.
- Baxter, W. H. (1992). *A Handbook of Old Chinese Phonology.* vol. 64 *Trends in Linguistics. Studies and monographs.* Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
- Baxter, W. and Sagart, L. (2011). *Baxter-Sagart Old Chinese Reconstruction. Version 1.00.* URL Haziran 2011 tarihinde <http://crlao.ehess.fr/document.php?id=1217>. adresinden erişildi.
- Behr, W. (2004). 'To Translate' is 'To Exchange' 譯者易也 — Linguistic Diversity and the Terms for Translation in Ancient China. *Mapping Meanings: The Field of New Learning in Late Qing China*, (Michael Lackner and Natascha Vilttinghoff, Ed.) içinde (ss. 173-209). Leiden: Brill.
- Ceylan, E. Y. (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi.* Ankara: TDK.
- Choi, H. W. (1988). On some Chinese Loan Words in Uighur. *Central Asiatic Journal* 32, 161-169.
- Clauson, Sir G. (1957). The Turkish y and Related Sounds. *Studia Altaica: Festschrift für Nikolaus Poppe* içinde (ss. 33-45). Wiesbaden.
- Clauson, Sir G. (1962). *Turkish and Mongolian Studies.* London.
- Doerfer, G. (1976). Proto-Turkic: Reconstruction Problems. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1975-1976*, 1-59.
- DTS = Nadelyayev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'.* Leningrad: Nauka.
- EDPT = Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford: Clarendon Press.
- Erdal, M. (1988). The Turkic Nagy-Szent-Miklós inscription in Greek letters. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 42, 221-234.
- Erdal, M. (1993). *Die Sprache der wolgabölgarischen Inschriften.* (Turcologica, 13), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Erdal, M. (2011). Ongin Yazıtı. (Ülkü Çelik Şavk, Ed.), *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120. Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 26-29 Mayıs 2011, Bildiriler Kitabı* içinde (ss. 363-372). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ersoy, H. Y. (2006). Başkurt Türkçesinde Arapça ve Farsçadan Alıntı Kelimelerdeki Ünlü ve Ünsüz Değişimleri. *Türkbilim*, 12, 143-162.
- Gharib, B. (2004). *Sogdian Dictionary (Sogdian-Persian-English).* Tehran: Farhang Publications.
- Golden, P. B. (2006). *Hazar Çalışmaları* (E. Ç. Mızrak, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Harmatta, J. and Litvinsky, B. A. (1996). Tokharistan and Gandhara under Western Türk Rule (650-750). (B. A. Litvinsky, Ed.), *History of Civilizations of Central Asia. Volume III: The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750* içinde (ss. 367-401). Paris: UNESCO Publishing.

- Janhunen, J. (1977). *Samojedischer Wortschatz*. Helsinki.
- Janhunen, J. (2009). Proto-Uralic—what, where, and when?. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia*, 258, 57-78.
- Johanson, L. (1998). The History of Turkic. *The Turkic Languages* (Lars Johanson and Éva Á. Csató, Ed.) içinde (ss. 81-125). London - New York: Routledge.
- Kane, D. (2009). *The Kitan Language and Script*. (D. Sinor and N.di Cosmo, Ed.), Handbook of Oriental Studies, Section Eight, Central Asia, Vol. 19. Leiden-Boston: Brill.
- Kormuşin, İ. V. (2008). *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii. Grammatika Tekstologiya*. Moskova: Nauka.
- Lessing, F. D. (1995). *Mongolian-English Dictionary*. Bloomington: The Mongolia Society.
- Li, Fang-kuei (1977). *Handbook of Comparative Tai*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Ligeti, L. (1951). Çin Yazısıyle Yazılmış Barbar Glossaları Meselesi (H. Eren, Çev.). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9(3), 301-328.
- MacKenzie, D. N. (1986). *A Concise Pahlavi Dictionary*. (Reprinted with corrections), London-New York: Oxford University Press.
- Miller, Roy A. (1970, Jan.-Mar.). A Grammatical Sketch of Classical Tibetan. *Journal of the American Oriental Society*, 90(1), 74-96.
- Moravcsik, G. (1983). *Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*. 3. unveränderte Auflage. Leiden: E. J. Brill.
- Norman, J. (1978). *A Concise Manchu-English Lexicon*. (Publications on Asia of the School of International Studies; no. 32), Seattle-London: University of Washington Press.
- Nugteren, H. (2011). *Mongolic Phonology and Qinghai-Gansu Languages*. Utrecht: LOT.
- Ōsawa, T. (2011). Revisiting the Ongi inscription of Mongolia from the Second Turkic Qayanate on the Basis of Rubbings by G. J. Ramstedt. *SUSA/JSFOu*, 93, 147-203.
- OTWF = Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon, Vol. I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Ölmez, M. (2002). Chinesische Lehnwörter in uigurischen Xuanzang-Biographie, Kapitel III. *SIAL*, 9, 171-188
- Pekarski, E. K. (1959). *Slovar' Yakutskogo Yazıka, Vol. II*. Moskova: Akademiya Nauk SSSR.
- Pittayaporn, P. (2009). *The Phonology of Proto-Tai*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cornell University, Amerika Birleşik Devletleri]
- Poppe, N. N. (1930). *Dagurskoe nareçie* [= Materialı Komissii po issledovaniyu Mongol'skoy Tannu-Tuvinskoy Narodnıh Respublik i Buryat-Mongol'skoy ASSR 6]. Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Poppe, N. (1965). *Introduction to Altaic Linguistics*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

- Pulleyblank, E. G. (1991). *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver: UBC Press.
- Rédei, K. (1988). *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Band I. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Róna-Tas, A. (1998). The Reconstruction of Proto-Turkic and The Genetic Question. (L. Johanson and É. Á. Csató, Ed.), *The Turkic Languages* in (pp. 67-80). London - New York: Routledge.
- Roos, M. (2000). *The Western Yugur (Yellow Uygur) Language. Grammar, Texts, Vocabulary*. Unpublished Dissertation, Leiden University, The Netherlands.
- Rybatzi, V. (2000). Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions. *Central Asiatic Journal*, 44(2), 205-292.
- Rybatzi, V. (2011). Classification of Old Turkic loanwords in Mongolic. (Mehmet Ölmez, Erhan Aydın, Peter Zieme, Mustafa S. Kaçalın, Ed.), *From Ötüken to İstanbul: 1290 Years of Turkish (720-2010)* içinde (ss. 185-202). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi.
- Schönig, C. (2005). Türkisch-mongolische Sprachbeziehungen – Versuch einer Zwischenbilanz. *Ural-Altäische Jahrbücher Neue Folge*, 19, 131-166.
- Schuessler, A. (2007). *ABC Etymological Dictionary of Old Chinese*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Schuessler, A. (2009). *Minimal Old Chinese and Later Han Chinese. A Companion to Grammata Serica Recensa*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Skjærvø, P. O. (2009). Middle West Iranian. *Iranian Languages* (Gernot Windfuhr, Ed.) içinde (ss. 196-278). London-New York: Routledge.
- Stachowski, M. (1998). Notizen zur Schorischen und Tschulymischen Etymologie. *Studia Etymologica Cracoviensia* in (Vol. 3, pp. 107-123). Kraków.
- Starostin. 13 Eylül 2014 tarihinde starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?root=config&morpho=0&basename=/data/china/bigchina adresinden erişildi.
- Tavkul, U. (2007, Haziran). Adige (Çerkes) Dilinde Bulgar Türkçesi Alıntı Sözcükler Üzerine. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 104-115.
- Tekin, T. (1997). Notes on Some Chinese Loanwords in Old Turkic, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 165-173.
- Tezcan, M. (2012). Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar). *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 48, 305-342.
- Tezcan, S. (1975). VIII. Yüzyıldan Kalma 1283 Numaralı Tibetçe Elyazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine. *Türk Dil Kurumunun 40. ve Divan-ü Lûgati't-Türk'ün 900. Yıldönümleri Dolayısıyla Düzenlenen I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler*. (Ankara, 27-29 Eylül 1972) içinde (ss. 299-307). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- TMEN = Doerfer, G. (1963). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Band I. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

- Todaeva, B. H. (1986). *Dagurskiy Yazık*. Moskva: Nauka (AN SSSR: Institut vostokovedeniya).
- Uçar, E. (2014). Contributions to Uighur Lexicography II: Remarks on Čog. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 67(2), 151-162.
- Vasilyev, D. D. (1983). *Korpus tyurkskih runičeskih pamyatnikov basseyna yeniseya*. Leningrad.
- Vasmer, M. (1986). *Etimoloģičeskiy Slovar' Russkogo Yazıkı*. Tom II, Moskva: Progress.
- VEWT = Räsänen, M. (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Vovin, Alexander (2008). Some Thoughts on the Origin of Old Turkic *yana* ~ *yayan* ~ *yayan* and Middle Mongolian *za'an* 'elephant'. *Festschrift in Honor of Talat Tekin*. (M. Ölmez, Ed.), *Türk Dilleri Araştırmaları 18* içinde (ss. 418-421).
- Vovin, A. (2011). First and Second Person Singular Pronouns: A Pillar or a Pillary of the 'Altaic' Hypothesis?. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 21(2), 251-278.
- Yunusoğlu, M. K. (2012). *Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü*. İstanbul: TDK.

Kısaltmalar

- AH: Atebetü'l-Hakâyık
 Alt: Altayca
 Ar: Arapça
 BHL: Bulgar Hanları Listesi
 Bşk: Başkurtça
 BT: Bulgar (Ođur) Türkçesi
 Bury: Buryat Moğolcası
 Çuv: Çuvaşça
 Dag: Dagurca
 diyal.: diyalektal
 DLT: Dīvānū Luğāti't-Türk
 EÇ: Eski Çince
 EKBC: Eski Kuzey Batı Çincesi
 EKS: Eski Kilise Slavcası
 EM: Erken Mandarince (Yuan dönemi)
 EOÇ: Erken Orta Çince
 ET: Eski Türkçe
 Far: Farsça
 Gag: Gagauzca
 GOÇ: Geç Orta Çince (Tang dönemi)

GT: Genel Türkçe
Hlh: Halha Moğolcası
HŞ: Hüsrev ü Şîrîn (Kutb)
İM: İbnü Muhenna Lügati
KB: Kutadgu Bilig
KE: Kısâsü'l-Enbiyâ
KM: Klasik Moğolca
Mac: Macarca
Mo: Moğolca
OM: Orta Moğolca
Özb: Özbekçe
PMo: Proto-Moğolca
PS: Proto-Samoyedce
PT: Proto-Türkçe
RKT: Rylands Satır Arası Kuran Tercümesi
TB: Tuna Bulgarcası
Tel: Teleüt
Tkm: Türkmence
Trk: Türkiye Türkçesi
Tuv: Tuvaca
Tü: Türkçe
VB: Volga Bulgarcası
Yak: Yakutça

